

Metka Mencin Čeplak, Roman Kuhar

BOJI ZA ENAKOST

OD DISKRIMINACIJE HOMOSEKSUALNOSTI DO REDIFINICIJE DRUŽINE

UVOD

Razprave o(b) predlogu novega Družinskega zakonika, ki izenačuje pravni status različnospolnih in istospolnih partnerskih zvez ter uvaja inkluzivno definicijo družine, ki pravno izenačuje različne oblike družinskih skupnosti in ureja socialno starševstvo, sprožajo iste dileme, uporabljajo podobne vsebinske argumentacije in se sklicujejo na ista načela, strahove in fantazme kot razprave o (reproduktivnih) pravicah žensk (pravica do abortusa in pravica žensk brez moškega partnerja do oploditve z biomedicinsko pomočjo). Zdi se, da je edina razlika le v vse večji strpnosti do žaljivih in sovražnih izjav na račun tistih, ki domnevno ogrožajo biološko reprodukcijo slovenskega naroda.

Eden od pogostih ugovorov proti novemu predlogu Družinskega zakonika, ki izenači pravni status istospolnih partnerskih in družinskih skupnosti s statusom različnospolnih, je, da na tako zakonsko rešitev ljudi v Sloveniji (še) niso pripravljene, da torej zakon prehitva družbeno normo. Taktiko pokroviteljskega sklicevanje na vladajočo družbeno normo, ki jo je treba upoštevati, da ne bi po nepotrebnem vznemirjali ljudstva, ubirajo tako zagovorniki enake obravnave kot tudi njeni nasprotniki. Prvi mogoče načeloma res nimajo nič proti enaki obravnavi, vendar se bojijo morebitnih neugodnih posledic sprejetja ustrezne zakonodaje na potencialne volivke in volivce – na zagovornice in zagovornike heteronormativnosti, za katere se predpostavlja, da so v večini. Z nenehnim odlaganjem v imenu prihodnjih političnih uspehov žrtvujejo načelo enakosti.

Vladajoča heteronormativnost je še boljši izgovor za politično korektne nasprotnike enake zakonske obravnave istospolnih partnerstev in družin: neenakost podpirajo na željo ljudstva, a si večinoma ne kvarijo političnega ugleda s politično nekorektnimi izjavami na račun istospolno usmerjenih oziroma njihovih intimnih, partnerskih in družinskih razmerij. Pri tem so izjema tisti politiki, ki računajo na podporo prav zaradi politične nekorektnosti do omenjene skupine – ti pri svojih govorih črpajo iz predsodkov in stereotipov, ki jih politična korektnost ni odpravila, le tiste, ki si jih upajo izreči, je naredila za »carje«, torej za nekoga, ki si upa povedati stvari takšne, kot (domnevno) so (*cf.* Rener 2008).

Večina politično korektnih nasprotnikov je strpnih, dokler geji in lezbijke ne zahtevajo »preveč«, dokler ne zahtevajo pravic, rezerviranih za tiste, ki živijo v »naravni« družini, ki tako družino želijo ustvariti oziroma imajo ali so imeli (vsaj potencialno) dispozicije za to, da jo ustvarijo, se pravi, da so različnega spola. Pokroviteljska strpnost zagovornikov vladajočih seksualnih in družinskih norm sicer nima ničesar proti istospolno usmerjenim in njihovim partnerskim in družinskim skupnostim, nasprotuje pa radikalnim spremembam pravne regulacije, ki predpostavljajo redefinicijo družine. Tisti, ki te očitke izrekajo, zgolj diskretnije zagovarjajo to, kar zagovarjajo nestrpnih – neenakost na podlagi spolne usmerjenosti.

V članku nameravamo analizirati, kako je neenakost zaradi spolne usmerjenosti v Sloveniji postala in ostala relevantna politična tema.

Pri tem predstavljamo zgodovino različnih predlogov zakonov, ki naj bi urejali področje istospolnega partnerstva in družin, in analiziramo diskurze, ki so se ob tem pojavljali, v besedilu pa podrobneje ne tematiziramo aktualne razprave o predlogu novega Družinskega zakonika, saj ta še vedno poteka. Kljub temu želimo z besedilom zavriniti enega od strpnih ugovorov proti izenačevanju statusa istospolnih partnerstev in družin s statusom različnospolnih partnerstev in družin, tj. očitke, da predlog novega Družinskega zakonika prehitro in preveč radikalno posega v pravno regulacijo družinskih razmerij. Ta predlog je namreč rezultat dobrega četrto stoletja trajajočih bojov za enakost ne glede na spolno usmerjenost, je posledica emancipacijskega gibanja, ki je kot del novih družbenih gibanj zaznamovalo slovenski politični prostor v osemdesetih letih 20. stoletja.

OSEMDESETA: NOVA DRUŽBENA GIBANJA IN POLITIZACIJA NEENAKOSTI

Slovenija je potem, ko je kazenska zakonodaja SFRJ prešla v pristojnost republik in pokrajin, leta 1977 dekriminalizirala homoseksualnost, v prvi polovici osemdesetih pa je neenakost oziroma diskriminacija zaradi spolne usmerjenosti po zaslugi Magnusa (sekcija ŠKUC-Forum za socializacijo in kulturo homoseksualnosti, formalno ustanovljena 1984) (Velikonja 2004) postala relevantna politična tema, ki je občasno dodobra pretresla politični prostor v Sloveniji in Jugoslaviji.

Obdobje od konca sedemdesetih do konca osemdesetih so v Sloveniji politično zaznamovala kulturna in politična gibanja, ki so ob podpori alternativnih medijev (fanzini, Radio Študent, *Mladina*) afirmirala politiko kot prostor državljanske pobude, njihove akterke in akterji pa so pomembno oblikovali takratno politično kulturo. Spoštovanje in varstvo človekovih pravic, politični pluralizem, varovanje okolja in demilitarizacija so postali osrednji cilji političnih in družbenih bojov, zahteve, ki so jih artikulirali, pa jasne in konkretne –

med njimi tudi zahteve Magnusa in lezbične sekcije feministične skupine Lilit (ŠKUC-LL, ustanovljena leta 1987).

V okoliščinah enostrankarskega političnega sistema in teženj po krepitvi centralizma v takratni Jugoslaviji je bila za usodo alternativnih pobud, pa tudi gibanj, njihovih akterk in akterjev samih pomembna vloga Zveze socialistične mladine Slovenije (v nadaljevanju ZSMS). Ta institucija političnega sistema se je v tistem obdobju otrsela pokroviteljske vloge Zveze komunistov in se začela razvijati v politično organizacijo, ki je svojo formalno vlogo »fronte mladih« vzela zares. Dvanajsti kongres ZSMS v Krškem (1986) velja za eno od prelomnic v njenem delovanju – na njem je namreč med drugim formalizirala svoj odnos do novih družbenih gibanj: priznala jim je legitimnost, jih podprla, sprejela vrsto njihovih zahtev in napovedala, da bo skupaj z njimi in ob njih odpirala politični prostor (Dokumenti 12. kongresa ZSMS 1986, cf. tudi Vurnik 2005).

Kljub bolj ali manj izraženemu nelagodju na obeh straneh je bilo sodelovanje med ZSMS in novimi družbenimi gibanji z vidika odpiranja političnega prostora produktivno: ZSMS je bolj ali manj uspešno in bolj ali manj vztrajno pobude novih družbenih gibanj uveljavljala v institucijah sistema, predvsem v republiški skupščini in Zvezi socialistične mladine Jugoslavije (ZSMJ). To velja tudi za zahtevo po dekriminalizaciji homoseksualnosti na celotnem območju Jugoslavije, ki so jo delegatke in delegati ZSMS junija 1986 predlagali v sprejem kongresu ZSMJ (Bakše 1989: 13).

Zahteve zvezni kongres sicer ni sprejel, v Sloveniji pa se je seznam pobud za odpravo diskriminacije podaljševal. V manifestu za festival novih družbenih gibanj (september 1986) je tako Magnus zahteval, naj vlada SFRJ protestira pri vladah držav, ki homoseksualnost še vedno kriminalizirajo; zahteval je odpravo diskriminacije zaradi spolne usmerjenosti in vključitev pouka o homoseksualnosti kot o enakopravnem življenjskem izboru v šolske programe (Velikonja 2004). Leta 1987 se je dejavno vključil v dopolnjevanje oz. spreminjanje zvezne ustave: na njegovo pobudo je skupščina

ŠKUC Foruma skupščini SRS poslala zahtevo, naj se v ustavo SFRJ izrecno zapiše prepoved diskriminacije zaradi spolne usmerjenosti (Sklepi ŠKUC Foruma 1989, v Velikonja 2004: 16). Pozneje je skupaj z lezbično sekcijo Lilit sodeloval v široki, ideološko precej heterogeni koaliciji opozicijskih organizacij in skupin (organizirana na začetku leta 1988), ki so nasprotovale spremembam ustave SFRJ zaradi njihovih unitarističnih in centralističnih teženj (cf. Kristan 1987, Žerdin 1997, Repe 2000) in sočasno pripravljale teze za novo slovensko ustavo. Tako je *Časopis za kritiko znanosti* leta 1988 objavil *Gradivo za novo slovensko ustavo*, ki sta ga podpisala Društvo pisateljev Slovenije in Slovensko sociološko društvo (gradivo je bolj znano po oznaki »pisateljska ustava«). Temeljna izhodišča tez so bila »pravica naroda do samoodločbe in do države«, demokratizacija, pluralizem, civilna družba in pravna država (*op. cit.*: 5). Pisci gradiva so upoštevali zahtevo gejevskega in lezbičnega gibanja in v poglavju o temeljnih načelih izrecno zapisali, da so vsi ljudje pred zakonom enakopravni ne glede na spolno usmerjenost (*op. cit.*: 86).

Po sprejetju amandmajev k ustavi SFRJ oktobra 1988 (ključne zahteve delegacije iz Slovenije niso bile sprejete) so se pod pritiski opozicijskih gibanj v Sloveniji, ki so določila visoka merila spoštovanja človekovih pravic, zahtevala politični pluralizem in suverenost Slovenije, poglobljali spori med političnim vodstvom SFRJ in SRS (cf. Repe 2000, Potrč 2010). Ti so leta 1989 s procesom proti četverici dosegli enega od vrhuncev, ki je botroval nastanku izjemno širokega opozicijskega gibanja.

V političnem ozračju, ki je bilo izrazito nenaklonjeno centralističnim težnjam zveznih oblasti, je skupščina SRS sprejela amandmaje k ustavi Republike Slovenije (27. septembra 1989), ki so jamčili človekove pravice in svobodno politično organiziranje, postavili pravne temelje za večstrankarske volitve v republiško skupščino in avtonomijo oziroma suverenost Slovenije na podlagi pravne subjektivitete, priznane v okviru SFRJ (*Ur. l. SRS 32/89*, cf. Cerar 2004, Repe 2000, Potrč 2010). Amandma o enakosti občanov

(št. XLIII) pa ni omenjal spolne usmerjenosti kot okoliščine, na podlagi katere neenakost ni dopustna, čeprav so na sprejem amandmajev zelo vplivale zahteve opozicijskih gibanj v okviru Zbora za ustavo.

V drugi polovici leta 1989 so se vezi med organizacijami in skupinami v ideološko heterogeni opozicijski koaliciji začele rahljati. Okrepil se je družbeni vpliv »nacionalne inteligence«, z njo pa nacionalizem in tradicionalizem (več o tem Mastnak 1992). V veliki zgodbi osamosvajanja Slovenije se je tik pred volitvami, še bolj pa po njih, leta 1990, postopoma ožil prostor za državljanske pobude, ki so zagovarjale pravice nacionalnih, spolnih in seksualnih manjšin, ki so jih nova družbena gibanja v osemdesetih tematizirala kot pomembna politična vprašanja.

Kot ugotavlja Pavlovič (2006), je z zaostrovanjem političnih bojov in približevanjem večstrankarskih volitev teoretsko in praktično prevladal koncept civilne družbe kot nacionalne emancipacije. Po volitvah leta 1990 je, kot pravi Mastnak (1992: 157),

potonila mreža, v katero so se svojčas spleta nova družbena gibanja, državljanske pobude in druge skupine, ki so inicirale demokrati-zacijski proces in dajale ton oblikovanju oz. artikulaciji civilne družbe.

Vse to je postopno slabilo politično moč novih družbenih gibanj (cf. Lešnik 2006).

Pobude ŠKUC Magnusa in ŠKUC LL so imele v volilnih programih nekaterih političnih strank kljub temu še vedno pomembno mesto. Tako je 13. kongres ZSMS novembra 1989, na katerem se je organizacija preobrazila v politično stranko (ZSMS-LS, pozneje Liberalno-demokratska stranka oz. Liberalna demokracija Slovenije, tj. LDS) in napovedala udeležbo na volitvah, sprejel pobude gejevskega in lezbičnega gibanja, med njimi tudi zahtevo po spremembi zakonodaje, ki bi omogočila sklenitev zakonske zveze med osebama istega spola (Dokumenti 13. kongresa ZSMS 1989: 59, cf. Vurnik 2005). Te pobude so postale in ostale del političnega programa ZSMS-LS in njene naslednice LDS; so začetek bojov za enakost

ne glede na spolno usmerjenost v institucijah političnega sistema, zakonodajnih pobud, pa tudi odlogov, kompromisov in sprenevedanj. A kljub temu ta tema odtlej nikdar ni zares izginila s političnih dnevnih redov.

DEVETDESETA: PRVI PREDLOGI ZA PRAVNO UREDITEV ISTOSPOLNIH PARTNERSKIH ZVEZ IN DRUŽIN

V političnem ozračju, ki sta ga zaznamovala okrepljen nacionalizem in tradicionalizem, so se »izgubile« tudi pobude gejevskega in lezbičnega gibanja. Spregledala jih je ne samo »socialistična« skupščina, ki je sprejela amandmaje k ustavi SRS – spregledali so jih tudi pri pisanju vseh osnutkov in predlogov nove ustave RS, ki so nastajali po večstrankarskih volitvah leta 1990.

Tik pred volitvami v Skupščino Republike Slovenije 1990 je koalicija Demos objavila Delovni osnutek nove slovenske ustave (»Demosova ustava«), iz katerega je, kot piše Hribar (2009: 28), nastal uradni Osnutek Ustave Skupščine Republike Slovenije (1990). Vendar v njem nikjer ni izrecno omenjena enakost ne glede na spolno usmerjenost. So pa ZSMS-LS, Zeleni Slovenije in skupščinska komisija za žensko politiko vztrajali pri amandmajih, s katerimi naj bi v ustavo med osebne okoliščine, na podlagi katerih je prepovedana diskriminacija, izrecno zapisali tudi spolno usmerjenost (14. in 16. člen veljavne ustave).

Predlog je v razpravah na skupščinskih zborih sicer naletel na nasprotovanja, vendar so bila redka in razmeroma previdna. Omejevala so se predvsem na »spornost« sintagme »spolna usmerjenost«, češ da »izraz omogoča ali celo podpira patologijo« in da bi bilo treba »uporabiti bolj strokovni termin« (Osnutek Ustave Skupščine Republike Slovenije 1990: 27). Zavračanje te argumentacije je naletelo na molk, tudi medijska pozornost, namenjena ustavnim razpravam o enakosti ne glede na spolno usmerjenost, je bila v primerjavi s pozornostjo razpravam o svobodi odločanja o rojstvu svojih otrok (55. člen) tako rekoč zanemarljiva.

Komisija Skupščine RS za ustavna vprašanja je ob pripravi predloga ustave sicer zavrnila omenjena amandmaja, vendar je v obrazložitvi izrecno zapisala, da med za zgled naštete osebne okoliščine iz 14. člena [ki opredeljuje enakost pred zakonom] sodi npr. tudi »istospolna« usmerjenost posameznika, zato so osebe s takšno usmerjenostjo že zajete z določbo tega člena. Komisija za ustavna vprašanja v tem členu ni izrecno navedla nobene od osebnih okoliščin, ki jih konvencijska in ustavna besedila praviloma ne naštevajo, saj je tudi tako zagotovljeno njihovo sodno in drugačno pravno varstvo.

To pojasnilo je na prvi pogled majhna pridobitev dolgoletnih bojev za enakost, pa vendar dosežek ni zanemarljiv. Ne samo zaradi razmerij političnih sil v takratni skupščini – dejstvo je, da je ustavna komisija s to obrazložitvijo neenakost pred zakonom zaradi spolne usmerjenosti opredelila kot nedopustno, in Kazenski zakonik, sprejet leta 1994 (resorno ministrstvo je vodil M. Kozinc), je izrecno prepovedal diskriminacijo zaradi spolne usmerjenosti (prvi odstavek 141. člena). Kot se je pokazalo pozneje, izrecna ustavna določba o enakosti pred zakonom ne glede na spolno usmerjenost niti ne bi odpravila nekega drugega, temeljnega problema, ki izvira iz interpretacije pravnega načela o enakem obravnavanju – ta ni vselej (zgolj) strokovno-pravna, ampak tudi ideološka in politična, o tem več v nadaljevanju.

Pobude za odpravo neenakosti glede na spolno usmerjenost s sprejetjem ustave leta 1991 niso zamrle. Razen Kazenskega zakonika (1994) tudi Zakon o delovnih razmerjih (2002) – resorno ministrstvo je takrat vodil V. Dimovski – izrecno prepoveduje diskriminacijo na podlagi spolne usmerjenosti (povod za to dopolnitev delovne zakonodaje je bila sicer direktiva Evropske unije – kot eden od pogojev za članstvo v EU).

V naslednjih mandatih se nobena vlada ni mogla izogniti problemu diskriminacije na področju družinske zakonodaje. S prvo konkretno pobudo za odpravo diskriminacije se je morala srečati že leta 1993, ko sta A. Perdih in S. Zupanc na ustavno sodišče vložila

pobudo za oceno ustavnosti tistih členov o zakonski zvezi in družinskih razmerjih, ki izključujejo možnost sklenitve zakonske zveze med osebama istega spola. Ustavno sodišče je v skladu z zakonom o postopku pred ustavnim sodiščem za mnenje o njuni pobudi zaprosilo vlado oziroma ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve in državni zbor. Oba sta pobudo ocenila kot neutemeljeno. Temeljni argument obeh institucij je bil, da je družbeni pomen zakonske zveze v zasnovanju družine, ki jo je država dolžna varovati, varuje pa samo takšno družino, kot je opredeljena v mednarodnih dokumentih – in ta dokument je Splošna deklaracija o človekovih pravicah, ki družino opredeljuje kot naravno in temeljno celico družbe (Mnenje vlade 1993, Mnenje Sekretariata Državnega zbora za zakonodajo in pravne zadeve 1993). S tem sklicevanjem na notranjo logiko zakona, ki niti ni dosledno, kot bomo pokazali v nadaljevanju, je država samo odložila reševanje problema – a ne za dolgo.

Na pobudo S. Perdiha se je še isto leto zbrala neformalna skupina¹, da bi pripravila konkretne predloge za spremembo zakonodaje na področju zakonske zveze in družinskih razmerij in hkrati razmislila o možnostih uresničitve teh predlogov. Vendar ne zaradi poroke ali sklenitve zakonske zveze: vprašanje »poroka da ali ne« je nekoliko ponesrečena metafora za dileme v zvezi z (ne)enakostjo na področju družinske zakonodaje, saj (nenamerno) reducira posledice neenakega obravnavanja razmerij med osebama istega spola. Te so veliko bolj daljnosežne in za vsakdanje življenje pomembnejše, kot je »pravica« do obreda pred matičarjem.

Zakonodaja osebama, ki živita v istospolni zvezi, namreč odreka status svojca, s tem pa pravice, ki izhajajo iz tega statusa (na področju dedovanja, socialnega varstva, skrbi za otroke). Skupina je poskušala oblikovati rešitve, ki bi simbolno in materialno izenačile pravice iz partnerskih razmerij, ne glede na spol partnerjev. Zato je predlagala s »tehničnega« vidika zelo preprost predlog sprememb (še

danes veljavnega) Zakona o zakonski zvezi in družinskih razmerjih (1976; v nadaljevanje ZZZDR): v treh členih, kjer zakon govori o skupnosti moškega in ženske (3., 12. in 16. člen), se sintagmo »moški in ženska« zamenja z »dve osebi« oziroma »osebi«. Taka rešitev bi zagotovila enakost pravic, ki izhajajo iz ene ali druge oblike partnerske oziroma družinske skupnosti, hkrati pa bi preprečila simbolno razlikovanje, ki je vsaj implicitno tudi vrednostno.

Ne samo to – urejanje razmerij v istospolnih partnerstvih v posebnem zakonu je smiselno samo, če predpostavljamo, da se taka razmerja odločilno razlikujejo od različnospolnih. Natančno na to predpostavko se opirajo zahteve po različni obravnavi, ki vodijo v neenakost pravic. To so nedvoumno pokazale razprave o predlogih pravne ureditve istospolnih partnerstev po letu 2000 – s posebnim zakonom bi tiha diskriminacija dotlej nevidnih, spregledanih istospolnih zvez postala zakonita diskriminacija vidnih (cf. Mencin Čeplak 2005). Argumenti, ki jih je skupina navajala v zagovor tega predloga, so podobni argumentom za sprejem novega Družinskega zakonika in jih zato na tem mestu ne povzemamo.

Predlog je brez težav dobil institucionalno podporo Urada za žensko politiko, ki ga je takrat vodila Vera V. Kozmik. Delovna skupina v okviru urada je pripravila uradni osnutek sprememb Zakona o zakonski zvezi in družinskih razmerjih, ki je v celoti upošteval predlog neformalne skupine. Urad je oktobra 1994 v skladu s formalnim postopkom predlog poslal pristojnemu ministrstvu (Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve, ki ga je vodila R. Klinar) (Pobuda za spremembe in dopolnitve zakona o zakonski zvezi in družinskih razmerjih 1994), a nanj ni odgovorilo, zato je službi za pripravo in izvedbo vladnih sej predlagal, naj se pobudo za spremembe in dopolnitve zakona uvrsti na sejo pristojnih vladnih odborov in vlade. Ministrstvo je potem pobudo zavrnilo z obrazložitvijo (Stališče Ministrstva za delo, družino in socialne zadeve v zvezi s pobudo za spremembe in dopolnitve zakona o zakonski zvezi in družinskih razmerjih 1994), da zaradi številnih zakonodajnih pobud s tega

¹ V skupini so sodelovali Sandi Perdihi, Mateja Končina, Bogdan Lešnik in Metka Mencin.

področja načrtuje obširno analizo izvajanja zakona, glede zahtev za izenačitev statusa istospolnih partnerskih zvez z različnospolnimi pa je izrazilo mnenje,

da bi bilo potrebno to vprašanje obravnavati v kontekstu posebnega zakona o registriranem partnerstvu in ne v kontekstu zakona o zakonski zvezi in družinskih razmerjih.

Svojega stališča ministrstvo ni utemeljilo, prav tako ni odgovorilo na pismo Urada (Predlog pobude za spremembe in dopolnitve zakona o zakonski zvezi in družinskih razmerjih 1994), s katerim je ta zavrnil idejo o posebnem zakonu, ker bi to še vedno pomenilo diskriminacijo zaradi spolne usmerjenosti. Predlog za spremembo zakona se je tako ustavil na pol poti do vlade, stališče, naj se istospolna partnerstva obravnava v posebnem zakonu, pa je prevladovalo vse do leta 2009, ko so v pristojnem ministrstvu (minister I. Svetlik) pripravili zdajšnji predlog Družinskega zakonika.

Prvi predlog posebnega zakona o registriranem partnerstvu je leta 1998 pripravil Inštitut za civilno, primerjalno in mednarodno zasebno pravo pri Pravni fakulteti v Mariboru, obravnavala pa ga je delovna skupina v okviru Ministrstva za delo, družino in socialne zadeve (minister A. Rop). Sestavljavci predloga so priznali, da ZZZDR diskriminira, ker istospolnega partnerstva ne varuje tako, kot varuje partnerstvo moškega in ženske, vendar pa predlagane zakonske določbe diskriminacije ne bi odpravile, saj so predvidele zgolj registracijo.

Manjšina v delovni skupini (Bricman, Greif, Kozmik, Mencin Čeplak) je najprej predlagala razpravo o samih zakonskih izhodiščih oziroma o tem, ali je poseben zakon sploh umesten oziroma sprejemljiv. Vendar je v skupini prevladalo mnenje pravnih in pravnikov, ki so vztrajali pri stališču, s kakršnim je bila pobuda Perdiha in Zupanca zavržena: da veljavni Zakon o zakonski zvezi in družinskih razmerjih ureja zakonsko zvezo zaradi zasnovanja družine in da »ni dvoma, da ima ZZZDR v mislih zasnovanje družine na naraven način«. Ocena, da »skupnost istospolnih partnerjev ne more ustvarjati vseh tistih pravnih posledic,

ki so tipične za zakonsko zvezo,« pa je bila dodaten argument, zakaj istospolna partnerstva obravnavati drugače kot različnospolna (Predlog zakona o registriranem partnerstvu 1998). Različna obravnava istospolnih in različnospolnih zvez naj zato ne bi kršila načela enakosti, saj to zahteva enako obravnavo v temelju enakih primerov.

Ta argumentacija različno zakonsko obravnavo istospolnih in različnospolnih utemeljuje na potencialni zmožnosti biološke reprodukcije v zvezah moškega in ženske, pri tem pa se podobno kot v primeru Perdih-Zupanc sklicuje na notranjo logiko ZZZDR. Kot smo omenili, sklicevanje na notranjo logiko ZZZDR ni dosledno oziroma je celo zavajajoče. ZZZDR ima v členu, v katerem piše, da je namen zakonske zveze v zasnovanju družine, mogoče res »v mislih zasnovanje družine na naraven način.« Ne trdimo, da to ne drži, vendar to ni vsa resnica tega zakona – zakon namreč zelo upošteva socialno starševstvo, saj ureja tudi posvojitve oziroma razmerja v posvojiteljskih družinah.

Za razprave o istospolnih partnerstvih in družinski zakonodaji naj ob tem opozorimo še na to, da po ZZZDR spolna usmerjenost potencialnega posvojitelja oziroma posvojiteljice ni pomembna (zakon namreč samski osebi omogoča posvojitve), poleg tega v Sloveniji ni nobenega zakona, ki bi odrekal pravico do skrbništva materi ali očetu, ki živi s partnerko oz. partnerjem istega spola.

To, da ZZZDR ureja razmerja med zakoncema ne glede na to, ali imata otroke ali ne, pa dokazuje, da zasnovanje družine niti po tem zakonu ni edini namen zakonske zveze. ZZZDR, ki je bil sprejet že leta 1976 in pozneje večkrat dopolnjen, torej upošteva raznovrstnost družin (partnerjev različnega spola), pravic in dolžnosti zakoncev pa ne izpeljuje iz (biološkega) starševstva ali iz »naravne reprodukcijske sposobnosti« njune zveze. Zakonca, ki ne izpolnjujeta »namena zakonske zveze«, kot ga interpretirajo nasprotniki istospolnih zakonskih zvez, ki torej nimata otrok, sta po ZZZDR prav tako zakonca kot tista, ki imata ali bi lahko imela skupne biološke, po »naravni poti« spočete otroke.

Iz tega lahko sklepamo, da odločilna razlika med različnospolnimi in istospolnimi pari, zaradi katere predvsem del pravne stroke nasprotuje enaki obravnavi, ni v tem, da prvi izpolnjujejo v zakonu deklariran namen, drugi pa ne. Odločilna razlika je v tem, da različnospolni ustrezajo vladajoči normi in pričakovanjem, istospolni pa ne in se jim zato odreka vrsta pravic, ki izhajajo iz zakonske in zunajzakonske skupnosti moškega in ženske. Nasprotovanje enaki zakonski obravnavi istospolnih in različnospolnih zvez s sklicevanjem na pravno stroko ni prepričljivo – je celo bolj ideološko in politično kot zahteva po enakem obravnavanju (Mencin Čepelak 2001).

Predlog Zakona o registraciji skupnosti istospolnih partnerjev iz leta 1998 je bil še najbolj podoben veljavnemu Zakonu o registraciji istospolnih partnerskih skupnosti (2005), saj je predvidel le registracijo in urejanje premoženjskopravnih zadev. Prav zaradi nerazrešenih dilem ni nikdar postal niti predmet koalicijskega usklajevanja – tega je bil deležen šele predlog Zakona o istospolnih partnerskih zvezah, ki je nastajal v obdobju 2002–2004. Takrat se temeljito spremenita tudi vsebina in način argumentiranja – nasprotniki enake obravnave se skorajda ne sklicujejo več na pravo, ampak predvsem na koristi otrok in naroda.

ZAČETEK 21. STOLETJA: OD SKLENITVE DO REGISTRACIJE ISTOSPOLNEGA PARTNERSTVA

Predlog novega, tretjega predloga zakona, ki bi pravno uredil razmerja med partnerjema istega spola, je nastal v okoliščinah, v katerem prevlada ideologija izključevanja (Mencin Čepelak 2005). Ta se je na primer pokazala ob razpravi o referendumu o oploditvi z biomedicinsko pomočjo, pa tudi ob razpravah o izbrisanih in gradnji džamije.

Prva leta 21. stoletja so v političnem pogledu zaznamovala tudi intenzivno približevanje Slovenije Evropski uniji (EU). »Zgledi« iz EU so v političnem besednjaku postali suho zlato, na katerega so se politiki v parlamentarnih razpravah pogosto sklicevali, da bi dosegli svoje

politične cilje. Hkrati je potekalo usklajevanje slovenske zakonodaje z evropsko, zato je v času pred polnopravnim članstvom Slovenije v EU umeščanje zakonodaje in politik v »evropski okvir« postal *condition sine qua non* političnega procesa priprave in sprejemanja zakonodaje.

Omenjeni proces je v analizah politik označen kot evropeizacija (Radaelli 2000, Olsen 2002, Howell 2004). Pri tem gre za pretakanje (*downloading*) evropskih ureditev in struktur na nacionalno raven, s tem pa je povezan tudi argumentacijski okvir; »evropski standard« postane razlog/argument za sprejetje določene zakonodaje. Vendar pa evropeizacije ne smemo razumeti samo kot procesa »od zgoraj navzdol«, saj tudi nacionalne politike vplivajo na evropske in hkrati tudi na nacionalne politike drugih držav članic. Howell (2004) zato predlaga, da evropeizacijo razumemo kot interaktiven proces, ki ga sestavljajo trije deli: poleg pretakanja politik z evropske na nacionalno raven (*downloading*) evropeizacija vključuje tudi »natakanje« politik (*uploading*) in »prenašanje« politik (*crossloading*). Takšno širše razumevanje evropeizacije je še posebej pomembno v primeru tistih politik, za katere na evropski ravni ne obstajajo zavezujoče direktive, kot je prav področje urejanja družinskih in partnerskih razmerij.²

Evropeizacija je v slovenskem političnem prostoru opravljala dvojno nalogo. Po eni strani je zagotavljala prenos evropskih standardov v nacionalno zakonodajo, hkrati pa je na simbolni in identitetni ravni delovala kot še en korak k utrditvi slovenske nacionalne identitete kot evropske oziroma, bolje rečeno,

² Listina Evropske unije o temeljnih pravicah (2007) v 9. členu določa, da sta »pravica sklepanja zakonske zveze in pravica ustvarjanja družine [...] zagotovljeni v skladu z nacionalnimi zakoni«. To državam članicam EU sicer ne preprečuje sprejemanja zakonodaje, ki pravno ureja istospolna partnerstva in družine, vendar pa to hkrati ne more biti vsebina zavezujoče direktive, saj omenjeni člen določa, da to področje ureja vsaka članica posebej z nacionalno zakonodajo.

»nebalkanske«. S tem je bila ne nazadnje povezana sprememba argumentacije neenake obravnave različnospolnih in istospolnih parov, ki se je vse bolj pomikala v smer zaščite naroda in torej otrok.

Dvojna funkcija evropeizacije se je v političnem diskurzu torej kazala kot izključujoč boj hkratnega zagotavljanja in odtujevanja človekovih pravic. Po eni strani je bila Evropska unija okvir, v katerem se je branilo visoke standarde zaščite etničnih in socialnih manjšin, po drugi strani pa je v nacionalistično ubranih diskurzih prav sklicevanje na Evropo (kot fantazmatsko mesto »večvredne« civilizacije) pomenilo marginalizacijo vsega, kar je bilo razumljeno kot neevropsko oziroma balkansko. Človekove pravice romske skupnosti, na primer, so bile v takšnih interpretacijah pogosto problematizirane.

V tovrstnem političnem kontekstu je nastala pobuda nevladnih organizacij Škuc LL in Škuc Magnus za nastanek novega predloga zakona o istospolnih partnerstvih, ki bi poleg pravnopremoženjskih razmerij in dolžnosti do preživljanja partnerja vključeval vsaj še področje socialne varnosti. Nevladni organizaciji sta svojo pobudo utemeljili prav z umestitvijo svojih zahtev v kontekst slovenskega približevanja EU. V pobudi sta zapisali, da odpravo diskriminacije zahtevajo »priključitveni pogoji Evropske unije«.³

Že v tej pobudi – pozneje pa se je to pokazalo tudi v parlamentarni razpravi – se kaže, da je odsotnost obvezujočih direktiv na področju družinskega in partnerskega življenja v EU nadomestila nova vsebina: vprašanje diskriminacije. Diskriminacija je bila namreč okvir, ki se je v kontekstu evropeizacije zdel najbolj oprijemljiv. Ne nazadnje je bila sprememba delovne zakonodaje leta 2002 v Sloveniji, ki je vpeljala prepoved diskriminacije na delovnem mestu na podlagi različnih osebnih okoliščin, tudi spolne usmerjenosti,

neposredna posledica evropske antidiskriminacijske direktive (2000/78/ES).⁴

Poleg tega v pobudi in pozneje v parlamentarni razpravi lahko zasledimo tudi »prenos politik«, saj nevladni organizaciji že v pobudi omenjata tudi prakso drugih evropskih držav, kot so Nemčija, Francija in Nizozemska, ki bi lahko bile vzor pri oblikovanju tovrstne zakonodaje. Zgledi iz drugih evropskih držav so zagotovo pomembno vplivali tudi na predloge politik, ki so nastali v slovenskem prostoru.

Konec leta 2001 je bila na Ministrstvu za delo, družino in socialne zadeve, ki ga je vodil V. Dimovski, oblikovana ekspertna skupina (M. Mencin Čeplak, M. Lobnik, R. Kuhar, S. Tratnik, T. Greif). Začela je pripravljati novo različico Zakona o istospolnih partnerskih zvezah. Državna sekretarka Alenka Kovšča je s skupino dosegla dogovor, da bo zakon urejal partnerska razmerja med osebama istega spola – pri tem naj ne bi razlikoval med istospolnimi in različnospolnimi pari – ne bo pa urejal vprašanj posvojitve otrok in istospolnih družin.

Na ministrstvu so menili, da bi takšna poteza (vključitev pravice do posvojitve v predlog zakona) ogrozila možnost sprejetja celotnega zakona. Odločitev je bila razumljena kot politično pragmatična in z njo so se strinjale tudi nevladne lgbt organizacije, s katerimi je ministrstvo za delo takrat vodilo intenziven socialni dialog. Nevladne organizacije so bile namreč v položaju, da so privolile v določeno obliko diskriminacije (izključitev posvojitve), da bi bile istospolnim parom priznane vsaj nekatere pravice.

Omenjena politična pragmatičnost je privedla do dveh vrst izključevanj. Prvo je povezano z utemeljitvijo diskriminacije istospolnih parov v razlagi zakona, ki se sklicuje na »naravno« drugačnost istospolnih parov:

Predlagani zakon tako upošteva dejstvo, da je življenjska skupnost oseb istega spola po

³ Pismo Škuc LL in Škuc Magnus državni sekretarki Alenki Kovšči z dne 21. maja 2001. Objavljeno v *Lesbo*, tematska številka »Partnerstva« (2003), št. 19/20, str. 48–49.

⁴ Ob razpravi o pomenu evropeizacije ne smemo pozabiti na spremembo Kazenskega zakonika leta 1995, ki je že takrat – brez evropskih direktiv – vpeljala eksplicitno prepoved diskriminacije zaradi spolne usmerjenosti. Podobno določilo je sicer tudi 14. člen ustave, vendar tam spolna usmerjenost ni eksplicitno navedena.

naravi drugačna od življenjske skupnosti oseb različnega spola, zato je niti v simboličnem niti v formalnem pogledu ne izenačuje z zakonsko zvezo kot življenjsko skupnostjo moža in žene.⁵

Obrazložitev člena sicer eksplicitno ne pojasnjuje »narave« te različnosti, vendar bi bilo sklicevanje na posebno naravo istospolnih partnerstev mogoče interpretirati kot načelo, iz katere izhaja zakonodajalec: da razmerij v istospolnih partnerstvih ni mogoče urejati na enak način kot razmerij v različnospolnih. Takšna interpretacija bi lahko bila argument za nadaljnjo diskriminacijo zaradi istospolne usmerjenosti, na primer na področjih, kot so razmerja do otrok, posvojitve, rejništvo (več o tem Mencin Čeplak 2005, Kuhar 2006).

Druga vrsta izključevanja, ki jo omenjena dikcija uvaja, je povezana z vzpostavitvijo »drugorazrednih državljanov« v gejevski in lezbični manjšini. Istospolne družine, ki v prvih letih 21. stoletja resda niso bile tako vidne in številčne kot danes – to pa ne more biti razlog za drugorazredno obravnavo – so bile tako še dodatno marginalizirane. Še več: predlog zakona jih je postavil v položaj »daritvene žrtve«, ki naj bi bila potrebna, da bi lahko spoštovali in pravno zaščitili človekove pravice drugih – v tem primeru istospolnih parov. Družine istospolnih družin naj torej »še malo počakajo«, saj družba še ni pripravljena nanje (čeprav so tu!). Hkrati motijo interpretacijo o naravnih razlikah med različnospolnimi in istospolnimi pari; prav istospolne družine so namreč kronski dokaz, da argument o »naravni drugačnosti« istospolnih partnerskih zvez (omenjena drugačnost se namreč navezuje na vprašanje reprodukcije) pravzaprav ne zdrži.

Načrtovana politična pragmatičnost ni obrodila sadov. Ne samo, da »politična taktika« ni delovala v smislu odsotnosti razprave o posvojitvah in istospolnih družinah v javni razpravi o predlogu zakona, pač pa ni delovala tudi v tem smislu, da bi bila zakonodajna vsebina »bolj sprejemljiva« za večino poslancev. Tako kot se kaže v aktualni razpravi o novem predlogu

Družinskega zakonika, je možno tudi za čas razprave o predlogu Zakona o istospolnih partnerskih zvezah trditi, da v ozadju še vedno ostaja ključen problem temeljnega nerazumevanja homoseksualnosti kot take.

Javna razprava in parlamentarne razprave namreč še vedno postavljajo homoseksualnost v kontekst medicinskega in psihiatričnega problema, v kontekst odstopanja od norme (heteroseksualnost kot norma je samoumevna in »naravna«, homoseksualnost pa, po logiki odmika od norme, »nenaravna« in zato potrebna popravila) in v kontekst, ki homoseksualnost reducira zgolj na vprašanje seksualnosti oziroma, konkretnije, analnega spolnega odnosa in fantazem, ki so s tem povezane. Politična korektnost je sicer plašč, ki v politični razpravi pogosto prekrije omenjene elemente in zato niso nujno eksplicitno izrečeni, vendar jih ne more popolnoma ukiniti oziroma prekriti.⁶

Predlog Zakona o istospolnih partnerskih zvezah je bil v parlamentarni postopek vložen konec leta 2003. Ko bi moral v prvo branje, je parlamentarni postopek ustavila Slovenska ljudska stranka, ki je bila takrat del vladne koalicije. V stranki so trdili, da

sklenitev istospolnega partnerstva ni človekova pravica. Človekove pravice ščitijo vrednote, za katere si moramo prizadevati. Istospolna partnerstva niso med njimi.⁷

⁶ Naj za ilustracijo spomnimo na dva taka primera. Psihiater dr. Janez Rugelj je v intervjuju za *Sodobnost* (št. 9, 2001) dejal: »Homoseksualci so marginalci, zato ne morejo imeti pravice do uveljavitve s svojo neproduktivnostjo, pa tudi ne s svojo spolno nagnusnostjo: oralni seks ali vzajemno masturbiranje ali vtikanje penisa v smrdljivo rit med dvema moškima, to je vendar nagnusno.« Podobno je ob aktualni razpravi o Družinskem zakoniku (19. seja Odbora za delo, družino, socialne zadeve in invalide, 29. junij 2010) razmišljal tudi poslanec SDS Marijan Pojbič: »Zame istospolna partnerska zveza nikoli ni bila naravna družina in nikoli ne bo. Če mi kdo lahko zatrdi tukaj, pa se opravičujem naslednjem izrazu, ki ga bom uporabil, če je analni seks naravna zgodba, mi odtrgajte glavo, odrežite glavo, pa pred slovensko javnostjo to poveste, da je to Marijan Pojbič povedal, če je analni seks naravna stvar, potem mi je zelo žal ...«

⁷ Dopis SLS vodjem poslanskih skupin LDS, ZLSD, Desus in Ministrstvu za delo, družino in socialne zadeve, 20. januar 2004.

⁵ Predlog Zakona o istospolni partnerski zvezi (71. redna seja Vlade RS, 22. april 2004).

Stranka je menila, da predlog zakona spodbuja nastanek novih istospolnih partnerskih zvez in s tem »poslabšuje generacijsko sliko slovenskega naroda«, hkrati pa so menili, da (*ibid.*)

istospolna partnerstva družba [sicer] lahko tolerira, nikakor pa jih ne more (sic!) spodbujati tako kot heteroseksualna. To bi bila suicidalna politika.

Slovenska ljudska stranka je nato izstopila iz koalicije – vendar ne zaradi omenjenega predloga zakona – in predlog zakona je bil aprila 2004 vložen v parlamentarni postopek, obravnavan pa na junijski seji parlamenta. Predlog zakona je bil na prvem branju potrjen, drugega branja pa ni doživel, saj je na jesenskih volitvah tega leta zmagala nova, desnosredinska koalicija Janeza Janše. Ta je predlog zakona umaknila iz nadaljnjega postopka. Predlog zakon so nato opozicijski poslanci v nekoliko spremenjeni obliki znova poskušali vložiti v parlamentarni postopek na začetku leta 2005, vendar je bil predlog zakona spet zavrnjen.

Vstop rimskokatoliške cerkve v javno razpravo o predlogu zakonu

Rimskokatoliška cerkev v Sloveniji (RKC) se do leta 2003 ni veliko ukvarjala z vprašanjem homoseksualnosti. Sredi devetdesetih je cerkev sicer pretresel škandal, povezan s štirimi duhovniki, ki so spolno občevali z nekim fantom; z video posnetki njihovih spolnih dejanj jih je izsiljeval za denar, a je cerkev zgodbo poskušala pomesti pod preprogo; v javnosti so se odzvali le s sklicevanjem na civilno zakonodajo in poudarili, da homoseksualnost v Sloveniji ni kaznivo dejanje in da bo omenjene duhovnike znotraj cerkve doletela moralna kazen.

Po letu 2000 se je cerkev s homoseksualnostjo spopadala veliko glasneje, ne nazadnje tudi zato, ker se je v tem času v Sloveniji razprava o istospolnih partnerstvih iz nevladnih in vladnih institucij preselila v državni zbor. K večji angažiranosti RKC je pripomogel tudi zdajšnji papež, ki je bil pred tem vodja Kongregacije za verski nauk. Ta je leta 2003 pozvala vse katoliške parlamentarce v EU, naj ne podprejo

predlogov zakonov, ki pravno urejajo istospolna partnerska razmerja oziroma naj naredijo vse za odpravo takšne zakonodaje, če je bila že sprejeta. Poleg tega se je pedofilskih škandalov v lastnih vrstah lotila tako, da je homoseksualcem prepovedala opravljanje duhovniške službe. Homoseksualnost je bila torej tema, s katero se je RKC po letu 2000 pogosto ukvarjala, in v tej luči so nastali tudi odzivi slovenske RKC na predlog Zakona o istospolnih partnerskih zvezah.

Okvir razprave je določil Jože Kurinčič, eden od prvih komentatorjev predlaganega zakona v tedniku *Družina* (10. avgust 2003). V članku »Potiho in brez hrupa« je izrazil zaskrbljenost zaradi odnosa do spolnosti v Sloveniji, za katero je menil, da se izrablja v napačne namene. Prvotni namen spolnosti ali, kot piše, erotične energije, je »ohranjanje človeških skupnosti«. Zaskrbljenost nad demografsko podobo Slovenije

[...] slovenski mladeniči in mladenke [se] nočejo poročati [...] okoli 30 % zakonov razpade [...] namesto 30.000 (število, ki bi zagotavljalo narodni obstoj) [se] rodi le 17.000 otrok na leto

je uporabil za obsodbo prizadevanj države za pravno ureditev istospolnih partnerstev. S tem bi, meni,

sredstva, ki so namenjena podpori zakona in družine, namenila brezplodni deviantni spolnosti. Koliko erotične energije je neizrabljene za njen prvotni namen!

Čeprav je bil pomemben del cerkvenega diskurza proti predlogu zakona umeščen v kontekst demografske skrbi za slovenski narod – podobno kot to velja tudi za večino desnih političnih strank, ki so se v to razpravo vključile – pa je vendarle treba poudariti, da RKC na tej točki razprave v precejšnji meri še upošteva načelo *sola scriptura* – sklicuje se na zapise v Svetem pismu – kar v aktualni razpravi o Družinskem zakoniku ni več značilno. Ivan Štuhec tako v intervjuju za *Ono* homoseksualnost pojasnjuje z defekti v naravi:

Bog ni homoseksualcev ustvaril, ampak so nastali zaradi takšnih in drugačnih kombinacij,

ki se zgodijo v naravi. Le-ta ni popolna. Ima tudi svoje defekte. [...] Teološko bi temu [homoseksualnosti] rekel, da je posledica izvirnega greha. Ko človek poseže v naravo proti volji Boga, se seveda začnejo dogajati protinaravne stvari. (Horvat 2002.)

V času razprave o predlogu zakona o istospolnih partnerskih zvezah je poleg omenjene razlage homoseksualnosti odmevala predvsem Rodetova izjava v televizijskem intervjuju v oddaji Aktualno (TVS, 19. avgust 2003). V njej je homoseksualnost označil za »gnusobo«. Ob tem je pojasnil, da je to »tako zapisano v Svetem pismu«, nato pa dodal, da je

homoseksualnost kot zasebna zadeva, ki je seveda proti naravnemu redu, ki je tudi nemoralna, [...] nekaj drugega kot priznanje homoseksualnih zvez, kakor da so to zakonske zveze.

Svoje stališče je dodatno pojasnil v intervjuju za *Mag* (št. 39, 2003). Izjavil je, da mora

država, ki skrbi za javno dobro, [...] varovati in spodbujati zakonsko zvezo, saj se v zvezi med moškim in žensko rojevajo otroci. Od istospolnih partnerjev pa otrok ne bo.

Iz teh odzivov je jasno, da je bila »pragmatična odločitev« ministristva, da izključi vprašanje razmerij istospolnih partnerjev do otrok, brezplodna. Ker je tema v populističnem pogledu najučinkovitejša – moralno paniko je namreč treba utemeljiti na domnevni ogroženosti najšibkejših članov določene skupnosti, torej otrok – je postala del javne razprave ne glede na dejansko vsebino predlaganega zakona.

Cerkvena intervencija v razpravo o istospolnih partnerskih zvezah je torej trojna. Prvič, krši načelo ločitve države od cerkve, saj predstavniki cerkve izražajo pričakovanje, da se bo omenjeno vprašanje urejalo v skladu s cerkvenimi in ne državnimi dokumenti (Sveto pismo homoseksualnost opiše kot gnusobo, ustava pa prepoveduje diskriminacijo na podlagi spolne usmerjenosti – dokumenta sta torej v popolnem nasprotju), hkrati pa definicijo »javnega dobrega« interpretirajo v luči krščanskega razumevanja dobrega, kar je v

javno razpravo interpelirano kot konsenzualno splošno dobro slovenske družbe.

To je povezano tudi s tretjim vidikom cerkvene intervencije v razpravo: potiskanje homoseksualnosti v kontekst zasebnosti. Rode namreč večkrat poudarja, da je homoseksualnost stvar posameznikove zasebnosti, v kar naj se država ne vmešava. V omenjenem intervjuju za *Mag* pojasni:

Ne vtikamo se v zasebno življenje, vendar gre tu za javno dobro. Država mora spodbujati vse, kar zagotavlja prihodnost družbi in narodu, in ne postavljati stvari povsem zasebne narave na isto raven s tistimi, ki so v prid skupnosti.

Podobno je v svoji izjavi zapisal tudi Tiškovni urad Slovenske škofovske konference, ki pravi, da istospolne skupnosti »zaradi svoje zasebnosti nimajo javnega in nacionalnega pomena«. ⁸ Cerkev torej poskuša homoseksualnost preinterpretirati v povsem zasebno vprašanje posameznika in s tem temo depolitizirati (Kuhar 2004).

Tudi v parlamentarni razpravi o predlogu zakona so se pogosto reproducirali podobni ali enaki argumenti. Izhodišče za takšno obravnavo je ne nazadnje ponudilo že samo Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve, ki je predlog zakona utemeljilo na naravni distinktivnosti istospolne partnerske skupnosti. Kombinacija spola obeh partnerjev je tako postala izhodišče za diskriminatorno obravnavo takšnih partnerskih zvez, utemeljeno v razumevanju, da osebi istega spola ne moreta poskrbeti za reprodukcijo. Ob tem je bilo, tako kot že pri prejšnjih predlogih, popolnoma spregledano, da reprodukcija ni pogoj za sklenitev zveze partnerjev različnega spola in da ta ni izključno vezana na partnersko razmerje. Še več – naravna reprodukcija je bila izenačena s skrbstvenim razmerjem do otrok (šele to razmerje je namreč tisto, ki ga zakon oprede-

⁸ Gre za odziv na protest Foruma za levico, ki se je odzval na Rodetovo pridigo ob praznovanju Marijinega vnebovzetja na Brezjah avgusta 2003. Ta ga je namreč obtožil, da je Rode izrabil svoj javni položaj in o družini, splavu, spolnosti in istospolni usmerjenosti govoril na žaljiv način.

ljuje); vprašanje socialnega starševstva je bilo tako iz javne razprave povsem izključeno in neprepoznano.

Politično pragmatična poteza o »naravni drugačnosti« istospolne partnerske zveze je v parlamentarni razpravi postala izhodišče za še dodatno kleščanje pravic in obveznosti istospolnih partnerjev. Franc Capuder je na primer v imenu Nove Slovenije pojasnil, da so istospolna partnerstva specifično razmerje, ki mu je treba specifični primerno določiti obseg pravic in dolžnosti partnerjev. »Zakon namreč ne more izenačiti nečesa, kar se ne da izenačiti,«⁹ je poudaril in pojasnil, da istospolne partnerske zveze ne morejo izpolnjevati naloge, ki je zaupana heteroseksualnim zvezam – to je reprodukcije naroda. Prav zaradi tega bi, po njegovem mnenju, država morala pozitivno diskriminirati takšne zveze in družine.

Čeprav je bila torej distinktivnost istospolnih partnerskih zvez utemeljena predvsem na vprašanju reprodukcije, pa se je pozneje vendarle pokazalo, da je reprodukcija le »racionalna maska«, za katero se skriva več kot le skrb za prihodnost naroda. Pri tem namreč ni pomembno samo to, da tudi družine istospolnih partnerjev »prispevajo« k demografski podobi naroda – morda pa so eni otroci bolj zaželeni od drugih? – pač pa predvsem to, da pozneje sprejeti Zakon o registraciji istospolnih partnerskih zvez (2005) istospolnim parom ne odtuja zgolj tistih pravic, ki so neposredno vezane na vprašanje reprodukcije, pač pa še vrsto drugih pravic in obveznosti, ki z reprodukcijo kot tako nimajo nobene zveze. Zakon namreč ne priznava socialnih, zdravstvenih in podobnih pravic, ki so različnospolnim parom priznane ne glede na to, ali »se reproducirajo« ali ne. Argument distinktivnosti, utemeljen v »nezmožnosti reprodukcije«, se je torej pokazal kot skrajno ideološki.

Kontekst nastanka in sprejetja Zakona o registraciji istospolne partnerske skupnosti

Po zmagi desnosredinske koalicije na parlamentarnih volitvah jeseni 2004 je bil predlog Zakona o istospolnih partnerskih zvezah umaknjen iz nadaljnjega postopka. A ker je vendarle julija 2004 doživel prvo branje in bil potrjen za nadaljnjo obravnavo, je bila nova koalicija ob umiku zakona zavezana k pripravi nadomestnega predloga zakona. Čeprav urejanje istospolnih partnerskih zvez ni bil del koalicijske zaveze, so desnosredinske stranke po hitrem postopku – brez civilnega dialoga z nevladnimi lgbt organizacijami – pripravile nov predlog zakona: Zakon o registraciji istospolne partnerske skupnosti (ZRIPS).

Nevladne organizacije so resda dobile možnost podati pripombe na predlog zakona, a, kot je ob tem dejal v. d. direktorja Direktorata za družino MDDSZ Jožef Tivadar, pripomb ne bodo nujno upoštevali. Nobena od podanih pripomb ni bila upoštevana, le v času drugega branja zakona je bila z amandmajem na predlog Mitje Blažiča kot predstavnika lgbt skupnosti v zakon vključena pravica do odločanja o zdravljenju partnerja, če ta ne more odločati o lastnem zdravljenju. S tem je bila odpravljena nevzdržna situacija, po kateri je glede na predlog zakona istospolni partner lahko obiskal svojega partnerja v bolnišnici, o njegovem zdravljenju pa so lahko odločali le partnerjevi starši kot najbližji sorodniki.

Vendar pa je v zakonu ostala še vrsta nedoslednosti in pomanjkljivosti; zakon na primer ureja dolžnost partnerja, da skrbi za svojega partnerja, vendar mu ne podeljuje pravice do dopusta za skrb in nego. Zakon hkrati ureja dedovanjska razmerja, vendar ne tako kot pri parih moškega in ženske.¹⁰ Zakon ne ureja socialnih, zdravstvenih, pokojninskih in podobnih vprašanj, hkrati pa tudi ne podeljuje statusa svojca (registracija med partnerjema ne ustvari sorodstvenega razmerja), to pa je

⁹ Ustavno sodišče je leta 2009 potrdilo, da je 22. člen ZRIPS neustaven. [http://odlocitve.us-rs.si/usrs/us-odl.nsf/o/5EC66748A09C70A4C12575EF00211D8\(7.7.2010\)](http://odlocitve.us-rs.si/usrs/us-odl.nsf/o/5EC66748A09C70A4C12575EF00211D8(7.7.2010)).

¹⁰ Pripombe in predlogi k osnutku Zakona o registraciji istospolne skupnosti, Legebitra, društvo DIH in Mirovni inštitut, 2005.

ključni problem zakona, saj so s statusom svojca povezane številne pravice in obveznosti, ki so za poročene heteroseksualne pare tako rekoč samoumevne. Država je s sprejetjem tega zakona, kot ugotavlja Viktorija Žnidaršič Skubic (2006: 224),

poskrbela predvsem za to, da je del bremena, ki bi sicer padel nanjo, prešel na partnerje. Ali povedano drugače, zakonodajalec je predvsem poskrbel za to, da je dosežena izenačitev s heteroseksualnimi partnerji na področju vzajemnih dolžnosti, ne pa tudi pravic.

Zakon je problematičen tudi na simbolni ravni. Zakonodajalec je postopek sklenitve partnerske zveze poimenoval »registracija« in tega naziva ni želel spremeniti kljub predlogom, naj se zakon imenuje »sklenitev istospolne partnerske zveze«. Nevladne lgbt organizacije so namreč poudarjale, da je izraz »registracija« žaljiv in da

registracijo v slovenski zakonodaji uporabljamo za podjetja, društva, avtomobile ... pri istospolni skupnosti pa gre za razmerje, za partnerstvo dveh ljudi, ki se svobodno odločita, da bosta živela skupaj.¹¹

Zakonodajalec je hkrati iz postopka registracije izključil navzočnost dveh prič in na sploh slovesne elemente. To pomeni, da je bila registracija istospolne partnerske zveze omejena na administrativni postopek pred ustreznim organom. Eden od predstavnikov takratne vlade je pojasnil, da so ob pripravi zakona v mislih imeli tudi homoseksualce na podeželju, kjer bi bila zaradi homofobije slovesna sklenitev partnerske zveze tako rekoč nemogoča. Prav zaradi tega naj bi omogočili registracijo, ki torej poteka na skorajda skriven in nevpadljiv način. Omenjeni predlagatelj je sicer pravilno zaznal problem slovenske družbe – homofobijo – vendar kot rešitev ponudil možnost ohranjanja homofobije. Namesto da bi se spopadli s problemom, so kot rešitev predlagali, da »moteč element«, torej homoseksualnost, v simbolnem smislu naredijo

za še bolj nevidnega, vendar pa je to povzročilo tudi večjo vidnost neenakosti (Kuhar 2006).

Pri tem je seveda pomembno tudi to, da je razkritje istospolne usmerjenosti inherentno politično dejanje, ki vpliva tudi na to, kako družba vidi in razume samo sebe. Če bi bila torej omogočena slovesna sklenitev istospolne partnerske zveze v prostorih, kjer sicer potekajo poročne ceremonije (npr. na Ljubljanskem gradu), bi to zagotovo vplivalo na to, da bi bili istospolni pari bolj »vidni« in v simbolnem smislu postavljeni ob bok parom moškega in ženske, tega pa predlagatelj zakona ni želel. Zakon o registraciji je torej tudi na simbolni ravni okrepil neenakopraven položaj istospolnih in različnospolnih parov.

Po sprejetju zakona so lgbt nevladne organizacije geje in lezbijke pozvale, naj zakona – razen če ga resnično ne potrebujejo – ne uporabljajo, saj bi s tem soglašali z diskriminacijo. Od sprejetja zakona (zakon je bil sprejet junija 2005, veljati pa je začel 23. julija 2006) pa do danes (8. julij 2010) se je registriralo 32 istospolnih parov. V sedmih primerih je istospolna partnerska skupnost prenehala (pet z odločbo, dve zaradi smrti partnerja).

Utemeljitev Zakona o registraciji istospolne partnerski skupnosti

Tako kot predlog Zakona o istospolni partnerski zvezi je bil tudi Zakon o registraciji istospolnih partnerskih skupnosti utemeljen na distinktivnosti istospolnih partnerskih zvez. Pravice, ki jih zakon zagotavlja, naj bi odgovarjale posebnostim istospolnih partnerskih zvez. Čeprav bi bilo na podlagi razprave o zakonu v parlamentu moč sklepati, da je ključna posebnost istospolnih partnerskih zvez »nereproduktivna narava«, nabora pravic in obveznosti, ki jih Zakon o registraciji istospolne partnerske skupnosti vključuje (ali še bolje: izključuje), ni možno utemeljiti zgolj na vprašanju reprodukcije, saj bi zakon sicer moral priznati tudi socialne in druge pravice, ki so vezane zgolj na razmerje med osebama v partnerski vezi in se ne dotikajo tretjih oseb.

Predlagatelj se je zato skliceval tudi na javno mnenje. V koalicijski Slovenski ljudski

¹¹ Zapisnik druge obravnave predloga Zakona o registraciji istospolnih partnerskih skupnosti (17. julij 2005).

stranki so pojasnili, da zakon priznava pravice, s katerimi se strinja tudi javno mnenje, in prav toliko pravic, kolikor je za družbo še sprejemljivo.

Tudi MDDSZ je ob razgrnitvi zakona predstavilo rezultate javnomnenjske raziskave, po kateri je 51 % vprašanih podpiralo njihov predlog pravne ureditve istospolnih partnerstev in se hkrati strinjalo, da istospolnih in različnospolnih partnerskih zvez v pravicah in dolžnostih ne smemo izenačiti. Ministrstvo sicer nikoli ni razkrilo, kdo je opravil to raziskavo in na kakšnem vzorcu, vendar je s podatki iz javnomnenjske raziskave opravičevalo in utemeljevalo svoj predlog zakona. Tako je vsaj posredno večina znova odločala o manjšini – praksa se je začela z referendumom o oploditvi z biomedicinsko pomočjo in nadaljevala z referendumom o izbrisanih – konkretni položaj manjšine, ki naj bi ji bil zakon namenjen, pa je za zakonodajalca tako rekoč nepomemben.

Razprava o Zakonu o registraciji istospolne partnerske skupnosti je potekala že v času po vstopu Slovenije v EU, zato je pritisk evropeizacije poenjal. To sicer ne pomeni, da razprava ni bila umeščena tudi v kontekst priporočil EU in prenosa politik iz drugih evropskih držav, vendar je v razpravi prevladalo to, da na ravni EU ni zavezujoče direktive, ki bi zahtevala sprejetje takšne zakonodaje. Predlog zakonodajalca je bil tako interpretiran kot »dobra volja«, da se določeno področje uredi.

Hkrati so predlagatelji pojasnjevali, da Sloveniji ni treba v vsem slediti praksi EU – to stališče bi v času približevanja EU težko obveljalo. Poslanka Eva Irgl (SDS) je tako dejala:

Ne moremo nekritično sprejemati vseh zgle-
dov in vzorcev z Nizozemske, ki jih opozicij-
ske stranke ponujate kot idealen vzorec, pa
čeprav se prav na Nizozemskem že kažejo
negativni trendi včasih morda prevelike libe-
ralnosti oziroma prehitrih odločitev. Pozabl-
jate pa hkrati na to, da velike evropske države, kot
so Grčija, Italija, Avstrija pa tudi Luksemburg,
tega področja nimajo urejenega. (*Ibid.*)

Ob dejstvu, da lgbt skupnost predloga zakona ni podprla, se je seveda postavilo vprašanje,

zakaj vladna koalicija ta zakon želi sprejeti. Cveta Zalokar Oražem (LDS) je tako dejala, da sploh ne ve,

zakaj [ta zakon] sprejemamo. Očitno za tiste,
ki si želijo olajšati vest ali pa morda Evropi
pokazati, da je bilo tudi v Sloveniji nekaj
narejeno. (*Ibid.*)

Kakšen je bil torej motiv desnosredinskih strank, da sprejmejo zakon na področju urejanja istospolnih partnerskih zvez, čeprav so temu načelno pred tem nasprotovali? Poleg formalno-pravnega razloga – umik predloga je bilo treba nadomestiti z drugim predlogom – je odločilni razlog to, da je vladajoča koalicija prepoznala pomembnost političnega trenutka, v katerem so lahko dosegli dva cilja: lgbt skupnosti so podelili omejen nabor pravic in jo s tem utišali (to jim je ne nazadnje omogočilo dejstvo, da levosredinske stranke takšnega zakona pred tem niso sprejele), hkrati pa so zagotovili pravno in predvsem simbolno razliko med različnospolnimi in istospolnimi partnerskimi zvezami, to pa so zagovarjali ves čas razprave o tem vprašanju.

Hkrati so s sprejetjem te zakonodaje Slovenijo postavili na zemljevid evropskih držav, ki pravno urejajo razmerja med istospolnimi pari, s tem pa so si pridobili tudi sloves strpne, napredne in po »evropskih standardih« ubrane desnosredinske koalicije. Stranke, ki so sprejele Zakon o registraciji istospolne partnerske skupnosti, so se v naslednjih letih namreč večkrat pohvalile, da so sprejeli zakonodajo, ki jim je levosredinskim strankam v več kot dvanajstih letih ni uspelo sprejeti kljub deklarativni podpori lgbt skupnosti. Zakon je bil torej sprejet bolj zaradi političnih ciljev desnosredinske koalicije kot pa zaradi reševanja konkretnih težav, s katerimi se srečujejo istospolni pari.

Zakonu sta nasprotovali dve skupini poslancev: levosredinske stranke zato, ker je bil v primerjavi z njihovim predlogom pomanjkljiv in diskriminatorski, na desnici pa je zakonu nasprotovala predvsem Slovenska nacionalna stranka, ki je v enem delu prevzela argument rimskokatoliške cerkve o tem, da se vlada ukvarja z nepomembnimi stvarmi, namesto da bi zaščitila in okrepila položaj družine, ki edina

zagotavlja nadaljevanje slovenskega rodu, v drugem delu svoje argumentacije pa je k temu dodala še nacionalistični vidik. Ta se kaže v zaskrbljenosti, da bi sprejetje takšnega zakona Slovenijo naredilo za nekakšno gejevsko Meko, kamor bi prihajali geji in lezbijke s Hrvaške, iz Italije in drugih držav, ki tega področja pravno ne urejajo. Zaradi tega je Nacionalna stranka predlagala »dokončno rešitev«. Bogdan Barovič (SNS) je dejal:

[S]aj obstajajo v tujini države, ki omogočajo sklenitev istospolne skupnosti in naj gredo ti gospodje na Švedsko, ali pa gospe na Norveško, na Dansko, tako kot slovenski delavci hodijo na delo v Avstrijo, Italijo in Švedsko [ker] ga nimajo doma.

SKLEP

Zgodovina bojev za enako obravnavanje gejev in lezbijk ter njihovih partnerskih zvez in družin ni zgodba o linearnem napredovanju. Je mozaik kompromisov, ki so jih izsilila nelagodja, in kompromisov, ki so povzročala oziroma povzročajo nelagodja predvsem zagovornicam in zagovornikom enake obravnave.

Med temeljne dileme vsekakor sodijo vprašanja, do kod je popuščanje pri zahtevah sploh še kompromis; kakšen odnos vzpostaviti z institucionalno politiko, da bo produktiven za diskriminirane in ne v vlogi ohranjanja lepe podobe političnih elit, ki deklarativno zagovarjajo enakost; kakšno je razmerje med enako zakonsko obravnavo in »normalizacijo« gejev in lezbijk v pomenu, kot ga definira Foucault (2004), tj. kot vsiljevanje norm, v našem primeru heteronormativnosti.

Z morebitnim sprejemom predlaganega Družinskega zakonika bi vsaj na področju družinske zakonodaje odgovorili na prvi dve vprašanji. Tretje dileme ne bi razrešili. S tem, ko bi predlagani zakon odpravil zakonsko razlikovanje med različnospolnimi in istospolnimi zvezami, bi samo razširil legalizacijo na istospolne dvopartnerske zveze, za vse druge oblike, različnospolne ali istospolne, se ne bi spremenilo nič.

Predlog Družinskega zakonika tudi na področju skrbi za otroke prinaša manj sprememb, kot bi sodili na podlagi burnih razprav in odzivov; največja sprememba je možnost obojestranske posvojitve in posvojitve partnerjevega/partneričinega otroka. Niti njegovi nasprotniki si ne prizadevajo za odvzem starševskih pravic staršem ali skrbnikom, ki živijo v partnerskem razmerju z osebo istega spola – torej škodljivost takega razmerja za otrokov čustveni in socialni razvoj celo po njihovem mnenju le ni tako velika, da bi bilo otroke treba zaščititi pred njim. Res pa je, da novi Družinski zakonik predstavlja grožnjo – grožnjo vladajočim seksualnim normam. In kaže, da je pglavni cilj njegovih nasprotnikov prav obvarovati te norme in ne blaginja otrok.

VIRI

- BAKŠE, I. (1989), Represija, nova družbena gibanja in iniciative. V: Leskovar, B. (ur.), *Kompendij za bivše in bodoče politike ali popotovanje od Krškega do Portoroža*. Ljubljana: RK ZSMS (9–16).
- CERAR, M. (2004), *Temelji ustavne ureditve, človekove pravice in temeljne svoboščine, gospodarska in socialna razmerja: Učno gradivo za udeležence seminarja*. Ljubljana: Ministrstvo za notranje zadeve, RS Direktorat za javno upravo, Upravna akademija.
- Dokumenti 12. kongresa ZSMS (1986). Ljubljana: RK ZSMS.
- Družinski zakonik. Predlog (2009). [Http://alturl.com/7frur](http://alturl.com/7frur) (4. 6. 2010).
- FOUCAULT, M. (2004), *Nadzorovanje in kaznovanje*. Ljubljana: Krtina.
- Gradivo za slovensko ustavo* (1988). Ljubljana: Univerzitetna konferenca ZSMS.
- HORVAT, T. (2002), Ne, Bog ni ustvaril homoseksualcev, intervju s prof. dr. Ivanom Štuhcem, moralnim teologom. *Ona*, 7. maj 2002, str. 9–12.
- HOWELL, K. E. (2004). Developing Conceptualisations of Europeanization: Synthesising Methodological Approaches. *Queen's Papers on Europeanization*, 3/2004.
- HRIBAR, T. (2009), Dvajset let slovenske ustavnosti. V: Hribar, T. (ur.), *Izvori slovenske ustave*. Ljubljana: Državni svet Republike Slovenije (17–55).

- Kazenski zakonik (1994), *Ur. l. RS*, 63/1994. [Http://alturl.com/d29hm](http://alturl.com/d29hm) (11. 5. 2010).
- KRISTAN, I. (1987), Zvezna zakonodaja in republike v luči predlaganih amandmajev. V: *Združeno delo*, 13, 6 (Dnevi slovenskih pravnikov 87 od 15. do 17. oktobra 1987 v Portorožu): 579–583.
- KUHAR, R. (2004), Pravična in nepravična diskriminacija: Odnos Rimskokatoliške cerkve do homoseksualnosti. *Poročilo skupine za spremljanje nestrpnosti*, 3: 28–55.
- (2006), Hoč'va ohcet: O nezadostnosti registriranega partnerstva. V: Kobe, Z., Pribac, I. (ur.), *Prava poroka? Dvanajst razmišljanj o zakonski zvezi*. Ljubljana: Krtina (107–134).
- LEŠNIK, B. (2006), Melting the iron curtain: The beginnings of the LGBT movement in Slovenia. V: Chateaufvert, M. (ur.), *New social movements and sexuality*. Sofija: Bilitis Resource Center (86–96).
- Listina Evropske unije o temeljnih pravicah (2007). [Http://alturl.com/x9466](http://alturl.com/x9466) (16. 6. 2010).
- MASTNAK, T. (1992), *Vzhodno od raja*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- MENCIN ČEPLAK, M. (2001), Boj za zakonsko zvezo. *4000*, december 2001: 34–35.
- (2005), Začaran krog diskriminacije: Od moralne diskreditacije homoseksualnosti do neenakosti gejev in lezbijk pred zakonom – in nazaj. *Družboslovne razprave*, 21, 49–50: 175–186.
- Mnenje Sekretariata Državnega zbora za zakonodajo in pravne zadeve (1993), Mnenje glede pobude za oceno ustavnosti 3., 4., 12., 16. in 32. člena Zakona o zakonski zvezi in družinskih razmerjih (1993). Sekretariat Državnega zbora za zakonodajo in pravne zadeve, dokument št. 542-08-1/7, 542-08-1/6 (8. 6. 1993).
- Mnenje vlade (1993), Mnenje glede pobude za oceno ustavnosti 3., 4., 12., 16. in 32. člena Zakona o zakonski zvezi in družinskih razmerjih (1993). Vlada Republike Slovenije, dokument št. 730-02/93-3/8-8 (14. 5. 1993).
- OLSEN, J. P. (2002), The Many Faces of Europeanization. *Journal of Common Market Studies*, 40, 5: 921–52.
- Osnutek Ustave Skupščine Republike Slovenije (1990), *Poročevalec Skupščine RS*, 17/1990.
- PAVLOVIČ, V. (2006), *Društveni pokreti i promene*. Beograd: Službeni glasnik.
- Pobuda za spremembe in dopolnitve zakona o zakonski zvezi in družinskih razmerjih (1994). Dokument št. 950/6-TL (28. 10. 1994). Ljubljana: Arhiv Urada Vlade RS za enake možnosti.
- POTRČ, M. (2010), Politične okoliščine in pravne podlage za »prepoved mitinga resnice« 1. 12. 1989 v Ljubljani. *Varstvoslovje*, 12, 1: 100–115.
- Predlog pobude za spremembe in dopolnitve zakona o zakonski zvezi in družinskih razmerjih (1994). Dokument št. 1117/7-TL (25. 11. 1994). Ljubljana: Arhiv Urada Vlade RS za enake možnosti.
- Predlog zakona o registriranem partnerstvu (1998). Maribor: Inštitut za civilno, primerjalno in mednarodno zasebno pravo pri Pravni fakulteti v Mariboru.
- RADAELLI, C. M. (2000), Whiter Europeanization? Concept Stratching and Substantive Change. *European Integration Online Papers*, 4, 8: 1–25.
- RENER, T. (2008), O življenju med filozofi in plemenskim govedom. *Narobe*, 2, 7: 24–25.
- REPE, B. (2000), Slovenci v osemdesetih letih (drugi del). *Zgodovinski časopis*, 54, 2: 233–262.
- Stališče Ministrstva za delo, družino in socialne zadeve v zvezi s pobudo za spremembe in dopolnitve zakona o zakonski zvezi in družinskih razmerjih (1994). Dokument št. 588-012/94 TP (4. 11. 1994). Ljubljana: Arhiv Urada Vlade RS za enake možnosti.
- VELIKONJA, N. (ur.) (2004), *20 let gejevskega in lezbičnega gibanja*. Ljubljana: ŠKUC. [Http://alturl.com/vk4ui](http://alturl.com/vk4ui) (7. 6. 2010).
- VURNIK, B. (2005), *Med Marxom in punkom. Vloga Zveze socialistične mladine Slovenije pri demokratizaciji Slovenije (1980–1990)*. Ljubljana: Modrijan.
- Zakon o delovnih razmerjih (2002), *Ur. l. RS*, 42/2002. [Http://alturl.com/2rc7y](http://alturl.com/2rc7y) (28. 5. 2010).
- Zakon o registraciji istospolne partnerske skupnosti (2005), *Ur. l. RS*, 65/2005. [Http://alturl.com/tcte](http://alturl.com/tcte) (20. 5. 2010).
- Zakon o zakonski zvezi in družinskih razmerjih (1976). *Ur. l. SRS*, 15/76, 69/2004. [Http://alturl.com/wbx4j](http://alturl.com/wbx4j) (17. 6. 2010).
- ŽERDIN, A. (1997), *Generalni brez kape. Čas Odbora za varstvo človekovih pravic*. Ljubljana: Krtina.
- ŽNIDARŠIČ SKUBIC, V. (2006), Pravna narava zakonske zveze. V: Kobe, Z., Pribac, I. (ur.), *Prava poroka? Dvanajst razmišljanj o zakonski zvezi*. Ljubljana: Krtina (211–236).